

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ РОЗБОЇВ, УЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

У статті виокремлено та досліджено форми використання спеціальних психологічних знань при розслідуванні розбоїв, учинених неповнолітніми. Здійснено аналіз організаційних та процесуальних аспектів використання спеціальних психологічних знань при проведенні слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх, що проводяться у таких кримінальних провадженнях.

Ключові слова: кримінальне провадження, розбій, спеціальні знання, психологія, експерт, спеціаліст, неповнолітній, підозрюваний.

В статье выделены и исследованы формы использования специальных психологических знаний при расследовании разбоев, совершенных несовершеннолетними. Осуществлен анализ организационных и процессуальных аспектов использования специальных психологических знаний при проведении следственных (розыскных) действий с участием несовершеннолетних, проводимых по таким уголовным делам.

Ключевые слова: уголовное производство, разбой, специальные знания, психология, эксперт, специалист, несовершеннолетний, подозреваемый.

The article singled out and investigated use of special forms of psychological knowledge in investigation of robberies committed by minors. The analysis of organizational and procedural aspects of use of special psychological knowledge during investigation (search) actions involving minors held in these proceedings.

Key words: criminal proceedings, robbery, expertise, psychology, expert, specialist, juvenile suspect.

Вступ. Першочерговим завданням боротьби зі злочинністю є вдосконалення способів і методів правоохоронної діяльності. Одним із чинників ефективності слідчої діяльності є використання спеціальних знань у галузі психології, досягнення якої мають важливе практичне значення для розкриття і розслідування кримінальних правопорушень, оскільки подія кримінального правопорушення та його розслідування – це складні, багаторівневі процеси, в межах яких важливої ролі набувають психологічні особливості певних осіб. Стосується це й таких специфічних учасників кримінального провадження, як неповнолітні підозрювані у вчиненні розбійних нападів.

Окремі аспекти використання спеціальних знань у кримінальному провадженні розглядалися у наукових працях таких українських учених та практиків, як: П.Д. Біленчук, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, М.В. Костицький, В.К. Лисиченко, В.Т. Малярченко, В.Т. Нор та багатьох інших, які присвятили свої праці питанням методології наукового пізнання, доказування та використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві.

Постановка завдання. Мета дослідження – визначити та з'ясувати сутність форми використання спеціальних психологічних знань при розслідуванні розбоїв, учинених неповнолітніми. Дослідити організаційні та процесуальні особливості використання спеціальних психологічних знань при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій.

Результати дослідження. Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок (ч. 1, ст. 71 КПК України) [1].

При з'ясуванні питання про те, в яких формах можливе використання спеціальних психологічних знань у кримінальних провадженнях про розбій, вчинені неповнолітніми, слід виходити із закріплених у законі, вироблених кримінальною процесуальною наукою і практикою форм використання спеціальних знань.

Л.А. Міфтахова виділяє чотири відносно відособлені форми, в яких можлива участь психолога в кримінальному процесі: а) проведення судово-психологічної експертизи та похідна від цього

можлива участь експерта-психолога у процесуальних діях; б) участь психолога в ролі фахівця при провадженні слідчих і судових дій; в) участь психолога як альтернатива педагогу при допиті неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених; г) довідково-консультаційна діяльність психолога [2, с. 32–33].

М.Ф. Костицький вважає, що спеціальні знання психологів у кримінальному процесі використовуються в трьох формах: а) судова експертиза, б) залучення фахівця, в) консультація (довідково-консультаційна діяльність) [3, с. 118].

Аналіз змісту правових норм, а також позицій багатьох авторів дозволяють зробити висновок про те, що в кримінальних провадженнях про вчинення розбоїв за участю неповнолітніх спеціальні психологічні знання можуть використовуватися в таких процесуальних формах:

- проведення судово-психологічних (комплексних психологічних) експертиз;
- допит експерта-психолога з даного їм висновку;
- участь фахівця-психолога у допиті, а також в інших слідчих (розшукових) діях за участю неповнолітніх;

- дача висновку спеціалістом-психологом;
- показання фахівця-психолога.

До непроцесуальних форм використання спеціальних психологічних знань слід віднести:

- консультативно-довідкову діяльність психолога;
- використання власних знань у галузі психології особами, що беруть участь у таких кримінальних провадженнях (слідчим, прокурором, суддею, слідчим суддею, захисником).

Однією з основних процесуальних форм використання спеціальних психологічних знань виступає судово-психологічна експертиза. У загальній теорії судової експертизи за характером спеціальних знань судові експертизи поділяються на класи, роди, види, різновиди. У класи об'єднуються роди судових експертиз, що відносяться до однієї або близьких галузей спеціальних знань. У відповідності з цією класифікацією судово-психологічна експертиза відноситься до класу судово-медичних і психофізіологічних експертиз. А.Р. Шляхов до названого класу відносив три роди експертиз: судово-медичні, судово-психіатричні, а також суміжні з ними судово-психологічні експертизи [4, с. 12]. У даний час цей клас судових експертиз включає чотири роди експертиз: судово-медичну, судово-психіатричну, судово-психологічну і судову психолого-психіатричну експертизу [5, с. 237].

Крім названих видів судово-психологічної експертизи, все більшого поширення набувають комплексні експертизи з використанням психологічних знань у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Це такі як: психолого-психіатрична, психолого-мистецтвознавча, психолого-фізіологічна. Можуть бути призначені і такі види комплексних експертиз, як: психолого-педагогічна, медико-психологічна, психолого-сексологічна та ін.

При необхідності після проведення судово-психологічної експертизи може бути допитаний експерт, який проводив її. Допит експерта психолога є одним із способів перевірки та оцінки судом якості даного ним висновку. Такий допит проводиться у випадках, коли висновки, отримані в результаті проведених досліджень, потребують роз'яснення або уточнення. Так, відповідно до ч. 1 ст. 356 КПК України за клопотанням сторони кримінального провадження, потерпілого або за власною ініціативою суд має право викликати експерта для допиту для роз'яснення висновку [1].

Під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії експерту можуть бути поставлені запитання щодо наявності в експерта спеціальних знань та кваліфікації з досліджуваних питань (освіти, стажу роботи, наукового ступеня тощо), дотичних до предмета його експертизи; використаних методик та теоретичних розробок; достатності відомостей, на підставі яких готувався висновок; наукового обґрунтування та методів, за допомогою яких експерт дійшов висновку; застосовності та правильності застосування принципів та методів до фактів кримінального провадження; інші запитання, що стосуються достовірності висновку (ч. 2 ст. 356 КПК України). Крім того, суд має право призначити одночасний допит двох чи більше експертів для з'ясування причин розбіжності в їхніх висновках, що стосуються одного і того самого предмета чи питання дослідження (ч. 3 ст. 356 КПК України) [1].

Спеціаліст-психолог, що бере участь у допиті неповнолітніх, допомагає слідчому чи судді повніше врахувати вікові особливості допитуваного, особливості його психічного розвитку, характеру, темпераменту. Він повинен сприяти встановленню психологічного контакту, допомогти визначити послідовність і форму запитань, оптимальну тривалість допиту, вибрати правильний стиль допиту з точки зору психології для того, щоб отримати від неповнолітнього повні і достовірні показання.

Специфіка питань, що вирішуються в ході розслідування розбоїв, учинених неповнолітніми, вимагає спеціалізації у сфері вікової психології, що вивчає закономірності психічного розвитку особи в різні періоди. Психолог, який залучається до участі у кримінальному провадженні, повинен за родом своєї діяльності працювати з дітьми того ж віку.

На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що до предмета судово-психологічної експертизи неповнолітніх у кримінальному провадженні відносяться діагностика та оцінка рівня психічного розвитку неповнолітнього, встановлення наявності або відсутності у нього ознак відставання в психічному розвитку, визначення здібності неповнолітнього правильно сприймати обставини, що

мають значення для кримінального провадження, і давати правильні показання, а також розуміти характер і значення вчинених із ним протиправних дій і чинити опір.

Таким чином, щодо неповнолітніх предмет експертного дослідження конкретизований з урахуванням своєрідності вікового функціонування найважливіших психічних і особистісних структур, що беруть участь у регуляції протиправної поведінки, і психологічних особливостей розвитку неповнолітніх свідків і потерпілих, що впливають на здатність правильного сприйняття і відтворення подій, що сталися.

Щодо неповнолітніх учасників кримінального процесу судово-психологічна експертиза може проводитися і для встановлення інших обставин, що входять до компетенції експертів-психологів, наприклад, для встановлення мотивації вчинення розбоїв неповнолітніми підозрюваними, виявлення мотивації зміни ними показань. У зв'язку з тим, що для неповнолітніх правопорушників характерним є вчинення розбійних нападів у групі, може проводитися і експертиза соціально-психологічних особливостей членів злочинної групи, спрямована на встановлення психологічної структури групи, членами якої можуть бути як неповнолітні, так і дорослі особи. До видів судово-психологічної експертизи, проведеної по даній категорії кримінальних проваджень, відносяться також посмертна судово-психологічна експертиза та судово-психологічна експертиза фізіологічного афекту.

Практика використання судово-психологічної експертизи показує, що можливості даного експертного дослідження постійно зростають. Це зумовлено розширенням як предмета психологічної науки, так і предмета самої судово-психологічної експертизи.

На наше переконання, проведення судової психологічної експертизи при розслідуванні розбоїв, учинених неповнолітніми, необхідне у кожному кримінальному провадженні, оскільки наявність висновку експерта-психолога дало б можливість суду більш глибоко ознайомитися з особистістю підлітка, більш правильно оцінити його кримінально протиправні дії і призначити справедливую міру покарання. Мета експертного дослідження не обмежується тільки констатацією наявності або відсутності ознак відставання в психічному розвитку. Висновок експерта містить детальну психологічну характеристику обстежуваної особи і має бути прийнятий до уваги слідчим і судом.

Важливе значення для індивідуалізації кримінальної відповідальності і призначення покарання має судово-психологічна експертиза індивідуально-психологічних особливостей особистості неповнолітнього підозрюваного та їх впливу на його поведінку під час вчинення розбійного нападу.

Поняття індивідуально-психологічних особливостей поряд зі спрямованістю особистості, особливостями мотиваційної, вольової та емоційної сфер, характеру, темпераменту, пізнавальної діяльності включає в себе і соціокультурно обумовлені ціннісні орієнтації, особливості смислового сприйняття різних ситуацій, стереотипи поведінки та емоційного реагування [6, с. 14]. Зазначені особливості в певних умовах можуть суттєво впливати на поведінку підозрюваного (обвинуваченого), обмежуючи можливість усвідомлення значення своїх дій і здатність повною мірою керувати ними.

У літературі справедливо рекомендується запрошувати психолога, а не педагога на допит розумово відсталих підлітків, а також тих, яким «властиві яскраво виражені індивідуально-психологічні особливості (емоціонально-вольове недорозвинення або, навпаки, інтенсивний розвиток інтелектуальних здібностей, надмірна імпульсивність, помітне переважання процесів порушення над процесами гальмування і т. ін.)» [7, с. 23–24].

Іншої думки дотримується О.М. Попов, який вважає, що у допиті неповнолітнього обвинуваченого, підозрюваного, визнаного розумово відсталим, необхідно передбачити обов'язкову участь лікаря-психіатра, оскільки саме лікар є спеціалістом з патології в розумовому розвитку, а не педагог чи психолог [8, с. 45].

На нашу думку, у разі, коли неповнолітній підозрюваний, обвинувачений відстає в психічному розвитку, необхідна участь у допиті не педагога, а психолога, який може більш кваліфіковано оцінити відомості затримки розумового розвитку неповнолітнього, отримані з показань батьків, педагогів навчального закладу, де він навчається, характеристик, медичних документів та інших матеріалів, диференціювати питання, тематику допиту з урахуванням особливостей пізнавальної сфери такого допитуваного. У разі, коли неповнолітній страждає психічним розладом, у допиті може брати участь лікар-психіатр.

Важко переоцінити роль участі психолога в допиті при розслідуванні розбоїв, учинених групою неповнолітніх. Беручи участь у допиті неповнолітніх підозрюваних, фахівець-психолог може на перших же допитах охарактеризувати членів групи, виділити більш вольових і слабших. Особливо важливі відомості про психологічні взаємини між членами групи, ступінь їх впливу один на одного. У групі неповнолітніх зустрічаються підлітки, які страждають емоційними розладами, утвореними під тривалим впливом травмуючих факторів, і нерідко перебувають у пригніченому стані, сильному душевному хвилюванні. У встановленні психологічного контакту з таким підлітком слідчому повинен допомогти психолог.

Щодо участі психолога в допиті неповнолітнього необхідно, щоб відповідна особа володіла спеціальними знаннями і професійними практичними навичками роботи з тією віковою групою, до

якої належить допитуваний. При допиті психічно здорових неповнолітніх це може бути фахівець у галузі педагогічної або вікової психології.

При повторному допиті бажано забезпечити участь того ж психолога, який брав участь у першому допиті неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого або свідка. Водночас, участь одного і того ж фахівця-психолога щодо осіб, які мають різний процесуальний статус, є небажаною.

Висновки. Отже, приходимо до висновку, що використання спеціальних психологічних знань при розслідуванні розбоїв, учинених неповнолітніми, необхідне для правильного встановлення обставин кримінального провадження, що мають психологічну природу. Участь психолога в кримінальних провадженнях цієї категорії дозволяє оператися на психологічну науку при дослідженні та оцінці кримінально протиправної поведінки підлітка, а також є однією з гарантій підвищеного захисту особи неповнолітнього. Така участь необхідна для забезпечення правильного впливу на несформовану особистість підлітка, недостатньо адаптовану до екстремальної для неї ситуації кримінального провадження.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // *Голос України*. – 19.05.2012. – № 90–91.
2. Мифтахова Л.А. Проблемы участия психолога в уголовном процессе: дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л.А. Мифтахова. – Уфа, 2001. – 222 с.
3. Костицкий М.В. Использование специальных психологических знаний в советском уголовном процессе: дис. на соиск. уч. степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / М.В. Костицкий. – Львов, 1990. – 457 с.
4. Шляхов А.Р. Судебная экспертиза: организация и проведение / А.Р. Шляхов. – М.: Юрид. лит., 1979. – 168 с.
5. Китаева В.Н. Актуальные вопросы классификации судебных экспертиз по отраслям знаний / В.Н. Китаева, А.Р. Шляхов // *Материалы Международной научно-практической конференции. «Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях»*. – М., 2007. – С. 237–241.
6. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: научно-практическое пособие / Ф.С. Сафуанов. – М.: Гардарики, Смысл, 1998. – 192 с.
7. Михайлов В.А. Курс уголовного судопроизводства: учеб.: в 3 т. / В.А. Михайлов. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2006. – Т. 3. – Особый порядок уголовного судопроизводства. – 576 с.
8. Попов А.Н. Правоведение. Производство по делам о преступлениях несовершеннолетних: учебное пособие для студентов всех специальностей и всех форм обучения: Кн. 1. / А.Н. Попов. – Красноярск: СибГТУ, 2004. – 124 с.